

ORTA ASYA OĞUZ BOYLARI TARİHİNİN BAZI MESELELERİ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ОГУЗСКИХ ПЛЕМЕН СРЕДНЕЙ АЗИИ

Sergey G. AGACANOV *
Çev. ve Yay. Haz. Yusuf AKBABA**
Gürkan AÇIKGÖZ***

Öz

Ortaçağ Oğuzları üzerine yapılan çalışmalar arasında ilk olarak Ebu'l-Gazi ve Müneccimbaşı'nın eserleri dikkat çekmekte ve bu eserlerde konu ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Avrupa'da D'Herbelot ve J. Deguignes, Rusya'da ise V. N. Tatişev ve N. M. Karamzin, Oğuzlar hakkında yapılan çalışmalara öncülük etmişlerdir. Oğuz Yabgu Devleti, Oğuzların etnogenezi (Hunlardan, Tu-küelerden veya Massagetlerden geldiklerine, Polovetsler veya Uygurlarla aynı olduklarına dair görüşler), tarih sahnesine çıkışı, ilk yaşam alanları, siyasi faaliyetleri ile kabile ve toplum yapıları üzerine özellikle SSCB'de yapılan araştırmalarda benzer veya farklı bakış açıları ifade edilmiştir. Bu noktada V. V. Bartold, S. P. Tolstov, A. Yu. Yakubovskiy, A. A. Roslyakov ile diğer Rus ve Sovyet tarihçilerinin yanı sıra, Avrupa ve Türkiye'de yapılan çalışmalardan da bahsedilebilir. Spuner-Menke ve K. Miller'in, Oğuzların yaşadıkları bölgeler hakkında bilgi veren haritacılık çalışmaları da oldukça önemli olup, konuya katkı sağlayacak mahiyettedir. Oğuzların Selçuklular dönemi öncesinde bir devlet kurmuş olup olmadıkları da tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Selçukluların ilk dönemleri ve

*Prof. Dr.

**Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/Türkiye, yakbaba@ogu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1082-616X>.

*** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, gurkanacikgoz90@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7184-0304>.

Gönderim Tarihi: 29.05.2020

Kabul Tarihi: 25.06.2020

kökenleriyle ilgili olarak SSCB'de ve yurtdışında araştırmalar yapan E. Blochet, N. Asım, Z. V. Togan, D. M. Dunlop, G. Weil, C. Cahen gibi tarihçiler arasında da (Moğol Salciutlardan, Kereyit veya Naymanlardan, Hazarlardan, Kırgız bozkırlarından gediklerine dair) ortak veya farklı görüşler bulunmaktadır.

•
Anahtar Kelimeler

Oğuzlar, Sır-Derya, Oğuz Yabgu Devleti, Selçuklular

•

Резюме

Среди работ о средневековых Огузах первое привлекали внимание работы Абу-ль-Гази и Мюнеккимбаши, которые содержат важную информацию о предмете исследования. В Европе Д'Эрбело и Ж. Дегинь, а в России В. Н. Татищев и Н. м. Карамзин были пионерами работы об Огузах. Особенно в исследованиях, проведенных в советях, сходны или различны точки зрения, высказанные об огузско-Ябгузском государстве, об Огузском этногенезе (мнения о том, что они происходят от гуннов, ту-куев или массагетов, они такие же, как половцы или уйгуры), об их появлении в тот период истории, об их первом переселении, об их политической деятельности и социально-племенных структурах. В этот момент В. В. Бартольд, С. П. Толстов, А. Ю. Якубовский А. А. Росляков, а также вместе с другими русскими и советскими историками могут быть упомянуты исследования, проведенные в Европе и Турции. Картографические исследования Шпунера-Менке и К. Миллера, которые дают информацию о переселении Огузов, также очень важны и в какой-то мере могут внести свой вклад в эту тему. Вопрос о том, создали ли огузы государство до Сельджукского периода, также был предметом споров среди историков. Среди таких историков, как Э. Блохет, Н. Асым, З. В. Тоган, Д. М. Данлоп, Г. Вейль, К. Каен которые проводили исследования о происхождении Сельджуки в СССР и за рубежом есть общие или разные мнения (о том, что они пришли из монголов, найманов, керейтов, каспийцев или киргизских степей).

Ключевые слова

Огузы, Сыр-Дерья, Огуз Ябгу, Сельджуки

GİRİŞ

SERGEY GRİGORYEVİÇ AGACANOV (1928-1997)

1928 yılında Türkmenistan'ın Merv şehrinde doğan Sergey G. Agacanov, lisans eğitimini M. Gorkiy Devlet Pedagoji Üniversitesi'nde tamamlamıştır. 1954-1976 yılları arasında Türkmenistan SSC Bilimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Tarih Enstitüsü ve Şaca Batırov Tarih Enstitüsü'nde farklı akademik ve idari görevlerde bulunan yazar, 1973 yılında Türkmenistan SSC İlimler Akademisi'ne üye seçilmiş, 1976 yılından itibaren SSCB Bilimler Akademisi SSCB Tarihi Enstitüsü ve daha sonra 1997 yılına kadar Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde çalışmıştır. 1970 yılında doktor, 1973 yılında da profesör unvanlarını alan yazar, SSCB döneminde çalışmalarından dolayı *Emek Kızıl Bayrağı* madalyasını almaya hak kazanmıştır.*

Selçuklular ve Oğuz-Türkmen tarihi konulu çalışmaları ile bilinen, alanın en önde gelen ünlü tarihçilerinden Sergey G. Agacanov'un birçok çalışması henüz dilimize çevrilmemiş ve istifade edilmemiş durumdadır. *Oçerki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.* (1969) [*Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002] ve *Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv.* (1991) [*Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006] adlı eserleri Türkçe'ye kazandırılmış olan yazar, özellikle Oğuzların sosyal ve iktisadi yapıları, Asya'daki faaliyetleri ile Oğuz Yabgu Devleti ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu dönemindeki tarihsel gelişmelerde oynadıkları roller gibi konuları, çalışmalarında zengin kaynak bilgisinin ışığında ele almış ve bu konularla ilgili birçok meselenin çözümü hususunda önemli katkılar sağlamıştır.

Agacanov'un, Rusça'dan çevirisi yapılan "Nekotoriye problemi istorii Oguzskih plemen Sredney Azii" (Tyurkologičeskiy Sbornik 1970, Moskova, 1970) başlıklı bu çalışmasında, Oğuzların etnik kökenleriyle ilgili teoriler, ilk faaliyet alanları ve yerleştikleri bölgeler, toplumsal yapıları, Oğuz Yabgu Devleti ve Selçukluların kökenleri gibi çeşitli konular, kaynak eksikliği veya materyallerin yorumlanmasından doğan tartışmalı görüşler ile birlikte ele alınmış, bahsedilen konularla ilgili olarak Sovyet ve Batılı tarihçiler ile, ülkemizde yapılan bazı çalışmalardan da istifade edilmiş ve bu çalışmalarda verilen bilgiler gözden

* Bkz. Sergey G. Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul 2006, s. 5; *Avrasya Türkologları Sözlüğü, I. Cilt - 2. Kitap, Rusya Türkologları (XX. Yüzyılın İkinci Yarısı - XXI. Yüzyılın Başı)*, haz. Aleksandr Kolesnikov ve İlyas Kemalöğlu (Kamalov), TÜRKSOY, Ankara 2012, s. 4-5.

geçirilip, eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmeye alınmıştır. Yazarın bu makalesinde ele aldığı konular ve verilen bilgilerin bir kısmı, *Oğuzlar* adlı eserinde de yer almaktadır. Oğuzların yaşadıkları bölgelerin coğrafi özellikleri, bahsi geçen bölgeler hakkında bilgi veren İdrisî ile diğer müelliflerin eserleri ve Oğuzlar'ın Selçuklular dönemi öncesi siyasi ve sosyo-ekonomik tarihleri ile ilgili ve çevirisi yapılan bu makalede verilen bilgiler açısından eksik olarak değerlendirilebilecek hususların daha iyi anlaşılması amacıyla, yazarın yukarıda bahsedilen ve dilimize kazandırılan eserlerinin yanı sıra Oğuzlar ve Selçuklular hakkında yapmış olduğu diğer çalışmalarına da müracaat edilmesi faydalı olacaktır.**

ORTA ASYA OĞUZ BOYLARI TARİHİNİN BAZI MESELELERİ

Sergey G. Agacanov

Ortaçağ Oğuzlarının tarihi, yerli ve yabancı araştırmacıların geçmişten bu yana dikkatini çekmiştir. Yeniçağ Asya ve Avrupa tarih yazıcılığında Oğuzların etnik ve siyasi tarihlerini ilk aydınlatma denemeleri XVII-XVIII. yüzyıllar arasında başlamıştır. XVII. Yüzyılda Hive'nin tarihçi Han'ı Ebu'l-Gazi, hikâyelere ve halk efsanelerine dayanan "Şecere-i Terakime"yi yazmıştır.¹ Bu tarihsel çalışmada Türkmenleri atası sayılan Oğuz'a dikkat çekilmektedir.

XVII-XVIII. yüzyıllarda Oğuz boylarının tarihi denizaşırı Doğu'nun tarih yazıcılığında yansımaları bulmuştur.² Türk tarihçiler, bilhassa Müneccimbaşı, Oğuzlar konusuna büyük ilgi göstermiştir. Onun "Sahaifü'l-Ahbar"³ adlı eserinde Oğuz boyları ve Selçuklu devleti hakkında kıymetli bilgiler verilmektedir. Müneccimbaşı, eserinde daha önceki Müslüman vekayiname yazarlarının çalışmalarını kullanmıştır.

** Ayrıca bkz. Sergey G. Agacanov, "The States of The Oghuz, the Kimek and the Kipchak", *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. IV, Part One, ed. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, Unesco Publishing, Paris 1998, s. 61-76. Özet ve giriş kısımları tarafımızdan eklenen bu çalışmada, yazar tarafından kısaltmaları verilen yer adları şu şekildedir: M.-Moskova, L.-Leningrad, SPB.-St. Petersburg. (Yusuf Akbaba - Gürkan Açıkğöz)

¹ Ebu'l-Gazi'nin eserinin detaylı tanıtımı A. H. Kononov'un çalışmalarında yapılmaktadır: "Soçineniye Abu'l-Gazi, hana Hivinskogo, kak istoçnik dlya istorii turkmen i kak pamyatnik uzbekskoy literaturı i yazıka", *Materialı Pervoy Vsesoyuznoy nauçnoy konferentsii vostokovedov v g. Taşkente 4-11 iyuny 1957 g.*, Taşkent 1958; *Rodoslovnaya Turkmen. Soçineniya Abu'l-Gazi, hana Hivinskogo*, M.-L., 1958.

² Derviş Ahmed Müneccimbaşı, *Sahaif ül-ahbar*, İstanbul 1273.

³ D'Herbelot, *Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel...*, t. I-II, La Haye 1789.

Yeniçağ Batı Avrupa tarih yazıcılığında Ortaçağ Oğuzları ile ilgili ilk tarihsel yayınlar XVII. yüzyıl sonunda görülür. Bu alanda Avrupalı araştırmacıların öncüsü Fransız doğubilimci D'Herbelot'dur. "Doğu Kütüphanesi" adlı eserinde, X-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzların ve Türkmenlerin kökenleri ve tarihleri hakkındaki bir dizi doğu kaynağını tanıtmaya girişmiştir. Oğuzların etnik ve siyasi tarihleri, D'Herbelot'un ardından XVIII. yüzyılda Fransız Ortaçağcı Jean Deguignes tarafından ele alınmıştır. Onun "Hunların, Türklerin, Moğolların Umumi Tarihi" adlı eserinde, kuruluşunda Oğuz ve Türkmen boylarının büyük bir rol oynadığı Selçuklu iktidarına geniş bir bölüm ayrılmıştır.⁴

Devrim öncesi Rus tarih yazıcılığında Oğuz tarihine yönelik çalışmalar XVIII. yüzyıla kadar gider. Bu yönde ilk adımlar V. N. Tatişev tarafından atılmıştır. Yazar, Oğuz konusunu, onların Doğu Avrupa'nın tarihî halkları ile ilişkileri çerçevesinde ele almıştır. Türk dillerini bilen⁵ V. N. Tatişev Oğuz boylarının etnolojisi için Ebu'l-Gazi'deki bilgileri kullanmayı denemiştir.⁶ Bu sorun Rus tarihçiliğinin babası N. M. Karamzin'in eserlerinde daha fazla aydınlatılmıştır. N. M. Karamzin, Türk-Oğuzların, Rusya'nın güney bölgelerinin tarihindeki önemlerini gösteren ilk isimlerden biridir.⁷

Sovyet tarih yazıcılığında Oğuzlara yönelik sorunların farklı yönlerinin araştırılmaya başlaması V. V. Bartold'un başlıca eserleri ile olmuştur. Bu büyük bilim adamının eserleri Orta Asya Oğuz boylarının tarihiyle ilgili daha ileri araştırmaların temeli olmuştur. Bu bağlamda V. V. Bartold'un, Türkmen halklarının tarihî geçmişlerine tahsis ettiği eseri özel bir önemi haizdir.

Oğuz boyları tarihinin çözümlenmesinde Avrupalı ve Asyalı bilim adamlarının büyük katkıları olmuştur. Ancak üç yüzyıldır süren araştırmalara rağmen Oğuzlar konusu, tartışmalı ve çözülmemiş birçok sorunu barındırır. Bunlar arasında en tartışmalı olanlardan biri Orta Asya'daki Oğuz konfederasyonunun oluşum şeklidir.⁸

Bir dizi yerli ve yabancı tarihçi Oğuzların, Orta Asya'ya sonradan geldiklerini varsaymaktadır. V. V. Bartold ve diğer bilim adamları Oğuzların atalarının Orta

⁴ J. Deguignes, *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*, t. I-II, Paris 1756-1758.

⁵ İ. Yu. Kraçkovskiy, *İzbrannıye soçineniya*, t. V, M.-L., 1958, s. 48.

⁶ V. N. Tatişev, *İstoriya Rossiyskaya*, t. I, M.-L., 1962, s. 235.

⁷ N. M. Karamzin, *İstoriya gosudarstva Rossiyskogo*, t. I-II, SPB., 1833; *Primeçaniya k İstorii Gosudarstva Rossiyskogo*, SPB., 1852.

⁸ V. V. Bartold, "Oçerk istorii turkmenskogo naroda", *Sb. Turkmeniya*, t. I. L., 1929 (aynı eser: V. V. Bartold, *Soçineniya*, t. II, ç. I, M., 1963, s. 545-623).

Asya'ya VI-VIII. yüzyıllar arasında göç ettiklerini kaydetmektedirler.⁹ Oğuzların Batı'ya sızmaları genellikle eski Türk kağanlarının seferleri ve Batı Türk iktidarının çöküşü ile ilişkilendirilmektedir.

Diğer araştırmacılar Oğuzların Orta Asya'nın yerlileri olduğuna inanmaktadırlar. Bu tür bir görüş, örneğin Orta Asya Oğuzlarının¹⁰ maddi kültürleri açısından öneme sahip tarih ve arkeoloji çalışmalarında sürekli olarak aynı noktaya işaret eden S. P. Tolstov ve onun görüşlerini paylaşan T. Banguoğlu tarafından savunulmaktadır.¹¹

Tarihsel literatürde Oğuzların etnogenezi üzerine farklı bakış açıları da dile getirilmiştir. Çok farklı bakış açıları arasından başlıca dört tanesi belirlenebilir: a) Oğuzlar, Hunlardan ve Tü-külerden [Tu-küe] gelmektedirler; b) Oğuzlar, Polovets yahut Kumanlara karşılık gelmektedirler; c) Oğuzlar, Uygurlarla aynıdır; d) Oğuzlar, Massagetlerin torunlarıdır.¹²

Bu görüşlerden ilkinin savunucusu henüz XVIII. yüzyılda, Oğuzların eski Hunların torunları olduğunu ispatlamaya çalışan J. Deguignes olmuştur.¹³ Daha sonra benzer bir görüş Y. Klaprot¹⁴ ve J. Reinaud¹⁵ tarafından da savunulmuştur.

Oğuzların Hunlardan geldiği teorisi tarih biliminde genel bir kabul görmemiştir. Danimarkalı tarihçi P. F. Sum bu yaklaşımı hatalı bulmuş ve eleştirmiştir.¹⁶ O, Oğuzların Polovets-Kıpçaklarla aynı olduğu tezini ileri

⁹ V. V. Bartold, "[eleştiri, şu eser üzerine:] N. A. Aristov. *Zametki ob etniçeskom sostavye tyurkskih plemen i narodnostey*", *Soçineniya*, t. V, M., 1968, s. 270 ve devamı; V. V. Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*; O. Pritsak, "Der Untergang des Reiches des oğuzischen Yabğu", *Melanges Fuad Köprülü*, İstanbul, 1953; İ. Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958.

¹⁰ S. P. Tolstov, "Goroda guzov (İstoriko-etnografiçeskiye etyudı)", *SE*, 1947, No. 3; aynı yazar, "Oguzı, peçenegi, more Daukara (Zametki po istoriçeskoj etnonimike vostoçnogo Priaralya)", *SE*, 1950, No. 4; aynı yazar, *Po sledam drevnehorezmijskoj tsivilizatsii*, M., 1948.

¹¹ T. Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten*, Ankara 1959, No. 180.

¹² Yerli ve yabancı tarih yazıcılığında Oğuzların Hazarlarla, Onogurlarla ve Udinlerle olan katılsal bağları hakkında da iddialar vardır. Bkz: P. V. Golubovskiy, *Peçenegi, torki i polovtsı do naşestviya tatar. İstoriya yujnorusskih stepy IX-XIII vv.*, Kiyev 1884; aynı yazar, *Ob uzak i polovtsah*, JMNP, 1884, ç. 224; J. Malcolm, *Geschichte von Persien*, Stuttgart-Tübingen, 1830, s. 229; G. Clauson, "Turk, Mongol, Tungus", *Asia Major*, New Series, 1960, vol. VIII. pt I.

¹³ J. Deguignes, *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols*.

¹⁴ J. Klaproth, *Tableaux historique et géographique de l'Asie Centrale*, Paris 1824, s. 121, 122.

¹⁵ *Geographie d'Aboulfeda*, trad. par M. Reinaud, Paris 1848, t. I., s. CCCLXVI.

¹⁶ P. F. Sum, "İstoriiçeskiye rassujdeniye o hozarah", *Çteniya v İmperatorskom Obşestvoje istorii i drevnostey pri Moskovskom universitete*, otd. III, 1846, No. 3; aynı yazar, "O patsinakah (peçenagah). Perevel s datskogo S. Sabinin.", aynı eser, 1846, No. 1.

sürmüştür.¹⁷ Bu bakış açısının savunucuları XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarında, J. Marquart gibi meşhur bir araştırmacıyı da içerisine alan bütün tarihçileridir.¹⁸ Oğuzların, Polovets-Kıpçaklardan geldiği görüşü sert eleştirilere maruz kalmıştır. Önce P. V. Golubovskiy¹⁹, ardından ise daha sert şekilde V. V. Bartold²⁰ bu görüşün tutarsızlığının altını çizmiştir.

Oğuzların ve Uygurların aynı olduğu görüşünün savunucusu V. Thomsen olmuştur.²¹ Onun bakış açısına göre Oğuz etnik, *Uygur* ise siyasi bir terimdir. V. Thomsen, Oğuzların, başlarında Uygur hanedanının yer aldığı bir boy topluluğu olduğunu varsaymıştır.

V. Thomsen'in Oğuzların etnik tarihi ile ilgili görüşü, erken Ortaçağ'da Orta Asya'da yaşayan Oğuzların, Uygurların bir parçası olduğunu düşünen N. A. Aristov tarafından da savunulmuştur.²² VIII.-X. yüzyıllarda, Orta Asya bozkır kuşağında yaşayan Kanglılar ve Kıpçaklar "Oğuz" adını benimsemişlerdi.

Aristov'un görüşü V. V. Bartold'un eleştirisine maruz kalmıştır: "Ne Uygurları Oğuzlarla ne de Guzları Kumanlarla aynı sayamayız."²³ V. V. Bartold Oğuzları, "Kanglılar ile bir alakası olmayan" Tü-kuelerin torunları olarak kabul ediyordu.²⁴

Oğuzların Massagetlerden geldiğini savunan ise Sovyet tarihçisi S. P. Tolstov'dur. Onun yaklaşımına göre Oğuzların etnogenezinin asıl mevkii Aral Gölü ile Sir Derya'nın alt kollarıdır.²⁵ S. P. Tolstov "Oğuz" adını eski kaynaklarda bahsedilen Augasi boyu ile aynı görür ve Augasileri III-VI. yüzyıllarda Hun ve Hionit-Eftalit yönetimlerine maruz kalan eski bir Massaget kabilesi olarak kabul

¹⁷ P. F. Sum, "Ob uzah ili polovtsah", *Çteniya v İmperatorskom Obşestvoe istorii i drevnostey pri Moskovskom universitete*, otd. III, 1848, No. 8.

¹⁸ Bkz: D. A. Hvolson, *İzvestiya İbn Dasta o hazarah, burtasah, bolgarah, madyarah, slavyanah i russkih*, SPB., 1869; A. Ya. Garkavi, *Skazaniya musulmanskih pisateley o slavyanah i russkih (S polovini VII veka do kontsa X veka, po R. H.)*, SPB., 1870; S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii s drevneyşih vremen*, M., 1879; N. A. Aristov, "Zametki ob etničeskom sostavye tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislennosti", *Jivaya starina*, SPB., 1896, vıp. IV; Fessler, *Geschichte von Ungarn*, Bd I, Leipzig, 1867; J. Marquart, "Über das Volkstum der Komanen", şu kitapta: W. Bang und J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin, 1914, s. 25-238.

¹⁹ P. V. Golubovskiy, *Peçenegi, torki i polovtsı do naşestviya tatar*; aynı yazar, *Ob uzah i polovtsah*.

²⁰ V. V. Bartold, "Noviy trud o polovtsah", *Soçineniya*, t. V, M. 1968, s. 392-408.

²¹ W. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896; aynı yazar, "Alltürkische Inschriften aus der Mongolei", *ZDMG*, 1924-1925, Bd 78.

²² N. A. Aristov, *Zametki ob etničeskom sostavye tyurkskih plemen*, s. 21, 22, 144, 145.

²³ V. V. Bartold, [eleştiri, şu eser üzerine:] N. A. Aristov, *Zametki...*, s. 271-272.

²⁴ Aynı eser, s. 271.

²⁵ S. P. Tolstov, *Goroda guzov*; aynı yazar, *Oguzi, peçenegi, more Daukara*; aynı yazar, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii*.

eder. Eftalitlerin erken Ortaçağ'da Türkleşen torunları Oğuz üst ismi altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Oğuz kabileleri birliğinin oluşum tarihinde, S. P. Tolstov'a göre Augasi-Massagetlerin dışında Hun-Eftalit, Tohar-As ve Fin-Ugor unsurları da önemli rol oynamıştır. S. P. Tolstov "Oğuz" adının VI. yüzyılda Eftalit birliğine bağlı boylar vasıtasıyla Orta Asya'dan İç Asya'ya getirildiğine inanmaktadır.²⁶

Son zamanlarda Oğuzların etnogenezi sorunu, bu konudaki araştırmaların başarılarına rağmen nihai bir karara bağlanmış sayılamaz. Bu sorunun ileride çözülmesi büyük ölçüde bu alanda yapılacak çalışmanın genel seyrine bağlıdır. Bunu yaparken son üç yüzyılda Oğuzların etnik tarihi üzerine yapılan çalışmalar ile bunların olumlu ve olumsuz yönleri ele alınmalıdır. Her şeyden önce bu çalışmalar, bu soruna yönelik tek taraflı ve tarihî olguları tüm karmaşıklığıyla hesaba katmayan yaklaşımların başarısızlığına işaret eder. Doğu Oğuzlarının ve diğer Türk dilli unsurlar gibi yerel eski alt katmanların görmezden gelinmesi, haksızlığın olduğunu gösterir. Oğuzların etnogenезini tek bir ortak atadan türemiş gibi ele alma girişiminin haklı çıkarılabilmesi mümkün değildir.

Sorunları ele almak araştırmacılar için çok önemli ve zor bir görevdir. Mevcut olanın sistemleştirilmesi ve yeni olgusal materyallerin bilimsel anlatıya sokulması gerekiyor. Sorunu sonuca bağlamak için yazılı kaynakların tümü, özellikle de Bizans ve diğer Batı kaynakları kullanılmamıştır. Oğuzların "Oğuzname"den beri var olan tarihî geleneklerine gerekli dikkat gösterilmemiştir. Örnek olarak, Reşidüddin'in eserinde listelenen el yazmalarında korunmuş olan "Oğuz Tarihi" gösterilebilir.²⁷ Bu az bilinen varyant Orta Asya'daki Oğuz boyları hakkında kıymetli bilgiler içerir. Yeni paleo-antropolojik materyaller olmadan ve Ortaçağ Oğuz boylarının yerleşim alanı bulunmadan, incelenen sorunlara yönelik daha detaylı bir çalışma yapılması düşünülemez. Günümüzde bu materyallerin ağırlığı pek yoktur. Sovyet antropologları genellikle Kazakistan'ın batısı ile İdil bölgesinde yer alan, IX-X. yüzyıllara ait Oğuz-Peçenek kurganlarındaki ve Ukrayna'da yer alan, XI.-XII. yüzyıllara ait Türk-Oğuz mezarlarındaki kafatasları üzerine çalışmışlardır.²⁸ Ancak Aral ile Sir Derya'nın alt ve orta kısımlarına ait

²⁶ S. P. Tolstov, *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta*, M., 1962, s. 275.

²⁷ Bkz. "LO İVAN (İVF-242)"daki Britanya Müzesi nüshası.

²⁸ Bkz. İ. V. Sinitsin, "Arheologičeskiye issledovaniya v Nijnem Povolje i Zapadnom Kazahstane", *KSİİMK*, 1951, vıp. XXXVII; V. V. Ginzburg, B. V. Firşteyn, "Materialı k antropologii drevnego naseleniya Zapadnogo Kazahstana", *SMAE*, 1958, t. XXVIII; V. V. Ginzburg, "Antropologičeskiy sostav Sarkela - Beloy Veji", *MİA SSSR*, 1963, No. 109; P. G. Vunç, "Çerepa iz kočevničeskogo mogilnika vozle Sarkela - Beloy Veji", *MİA SSSR*, 1963, No. 109; G. F. Debets, *Paleoantropologiya SSSR*, M.-L., 1948 (TİE, novaya seriya, t. 4).

paleo-antropolojik bilgilerin yetersizliğinden dolayı bu materyalleri kullanmak zordur.²⁹

Oğuzların etnik tarihinin sorunlarının çözümlenmesi, onların IX-XI. yüzyıllardaki konumlarının tayin edilmesine bağlıdır.

Selçuklu iktidarının kuruluşundan önce, Oğuz boylarının yaşadıkları yerler hakkında yabancı ve yerli tarih yazıcılığında farklı bakış açıları ifade edilmiştir. Bu konudaki çalışmalar arasında öncelikle haritacılık yayınlarını belirtmek gerekir. Bu tür çalışmalara örnek olarak Spuner-Menke'nin Orta Asya'nın ve Doğu Avrupa'nın tarihi coğrafyası üzerine yaptığı çalışma verilebilir.³⁰ Bu atlasta Oğuz ülkesi Ural, Aşağı İdil ve Aral bölgesi ile Gürgen'e kadar Hazar'ın doğu kıyılarına yerleştirilmiştir. X-XI. yüzyıllarda Müslüman dünyasını gösteren bir diğer haritada Oğuzlar (Uzlar) İdil ile Ural nehirleri arasına, Azak civarına, Don'un aşağı kısımlarına, Hazar Denizi'nin Doğu kıyılarına, Nisa ile Dergez civarına ve Dargan ile Gürgenç bölgelerine yerleştirilmiştir. Haçlı Seferleri dönemine ait Avrupa ve Asya haritası ise Oğuzları eski yaşam alanlarında konumlandırır. Bu dönemde Oğuzların yerleşim yerlerinde Polovets-Kıpçak istilalarının neden olduğu büyük değişimler yaşanmıştır.

Tarihi harita çalışmalarının en değerlisi K. Miller'in eseridir.³¹ Arap coğrafi atlası ile ilgili eserinde K. Miller, Oğuz topraklarını modern Orta Asya ve Kazakistan'a yerleştirmeyi dener. K. Miller, İdrisi'nin Oğuz ülkesinin şehirleri, nehirleri, dağları ve göllerini betimlediği "Nüzhetü'l-Müştak"ındaki ilk konumlandırmalardan birini kullanmıştır. Onun başyapıtı, "Nüzhetü'l-Müştak"taki coğrafi bilgilere dair bir dizi ilginç yorum barındırır. Ancak Miller'in genel olarak önerdiklerini, tarihi-arkeolojik veriler desteklememekte ve İdrisi'nin metniyle çelişmektedir.

Mevcut tarihi coğrafya literatüründe Ortaçağ Oğuzlarının en geniş yerleşim alanı farklı şekillerde belirlenmektedir. Örneğin J. Reinaud, Oğuzların IX-XI. yüzyıllarda Aral Gölü'nün doğusu, kuzeyi ve kuzeydoğusunda mukim olduklarını yazmıştır. Oğuz kabileleri Orta Asya'nın geniş bozkırlarında hüküm sürmüşlerdir. Oğuzlar, Karluk ülkesi Yedisu [Semireçye] ile Doğu Avrupa'daki Hazar Kağanlığı arasında yaşamışlardır.³² J. Reinaud, Oğuzların Azak bölgesine

²⁹ Sasık-Bulak'ta Oğuzlara atfedilen kafataslarının az bir kısmı çalışılmıştır. Bkz: V. V. Ginzburg, "Drevniye i sovremenniyе antropologičeskiye tipi Sredney Azii", şu kitapta: *Proishojdeniye çeloveka i dreoneye rasseleniye çeloveçestva*, M., 1951.

³⁰ Spuner-Menke, *Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der Neunen Zeit*, Gotha 1880.

³¹ K. Miller, *Mappae arabicae. Arabische Welt- und Landerkarten des 9-13. Jahrh.*, Bd I-V, Stuttgart 1926-1931.

³² *Geographie d'Aboulfedea*, s. CCCLVI.

ve Dinyeper bozkırlarına akın ettiklerini kaydetmektedir. Ona göre, Azak [Azov] kelimesi de Oğuz (Uzov) kelimesinden gelmiştir. Gerçekte ise Azak [Azov] Meotida, Arap kaynaklarında ise Maytas olarak geçmektedir.

V. F. Minorskiy, “Hududü'l-Âlem”e dair yorumunda, X-XI. yüzyıllarda Oğuz kabilelerinin yaşadıkları yerlerle ilgili olarak Doğu kaynaklarından daha başka alıntılar yapmış; Oğuzların, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar İrtiş'ten İdil'e kadar uzanan, Hazar Denizi ile Maverâünnehir arasındaki bozkırları işgal ettiğini belirtmiştir. Oğuz göçerleri Aral bölgesine, Hazar'ın kuzeyine, Üstyurt'a, Sır- Derya'nın aşağı kısımlarına, Batı'da da Emba Nehri'ne kadar yayılmışlardır.³³ Yazar, Oğuz ve Türkmen kabilelerinin IX-XI. yüzyıllardaki hareketleriyle ilgili tarihsel bilgilerin geniş özetine Mervezi'nin eserinin çevirisinin yayımlanmasıyla ulaşmıştır.³⁴

D'Herbelot ve V. N. Tatışev'in döneminde çalışmalarına başlayan araştırmacılar, Ortaçağ Oğuz boylarının yoğun göçlerine defalarca dikkat çekmişlerdir. En önemli göçlere Selçuklu ve Kıpçak hareketleri neden olmuştur. XI. yüzyılda Oğuzlar, kendilerini Asya'nın bozkır kabilelerinin göç girdabında buldular. Sır-Derya vadisi ve Aral bölgesindeki Oğuzların büyük bir kısmı Doğu'dan gelen Kıpçak kabileleri tarafından ezildiler. J. Marquart, Kumanlar hakkında diğer tarihçilere nispeten daha fazla bilgi vermiş olduğu çalışmasında Oğuzların Polovetslerle olan şiddetli çatışmaları üzerinde durmuştur. Daha güçlü olan Kıpçaklar, Oğuzları Güney Rusya bozkırları üzerinden Balkan Yarımadası'na gitmeye zorlamışlardır.³⁵ J. Marquart haklı olarak Kıpçakların hareketinin, göçebe kabilelerin Kuzey Çin'den Batı Avrupa sınırlarına doğru vuku bulan yoğun göçlerinin aşamalarından biri olduğunu kaydetmiştir. Ancak hatalı bir şekilde “Oğuz Bozkırları” adının XIII. yüzyılda “Deşt-i Kıpçak”a dönüştüğü varsayımında bulunmuştur. V. V. Bartold ise bu yeniden adlandırmanın XI. yüzyılda gerçekleştiğini ikna edici bir şekilde kanıtlamıştır.³⁶

Oğuzların XI. yüzyılın ortalarında Kıpçaklar tarafından yenilmelerinin ardından kaderlerinin ne olduğu sorusunun, yerli ve yabancı tarih yazıcılığında az çalışıldığını belirtmek gerekir. Onların yerleşim yerlerindeki değişimlerin nedenleri ve başlıca yaşam alanları yalnızca bireysel çalışmalarda tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda en fazla ilgiyi T. Banguoğlu'nun doğrudan

³³ *Hudud al-'Alam. "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A. N.-982 A. D. Transl. And Explained by V. Minorskiy, London 1937, s. 311, 312.*

³⁴ *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. Arabic Text (Circa A. D. 1120) with an English Translation and Commentary by V. Minorskiy, London 1942.*

³⁵ J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 25-27.

³⁶ V. V. Bartold, *Noviy trud o polovtsah*, s. 166.

Oğuzlarla ilgili yapmış olduğu çalışmaları çekmektedir. Ona göre Oğuz boyları X. yüzyılda Sır-Derya, Üstyurt ve İrtiş ile İdil arasındaki bozkırlarda yaşamışlar, XI. yüzyılın ilk yarısında Kıpçaklar tarafından Aral bölgesine sürülmüşlerdir. Oğuzlar, Balkaş ve Aral bozkırlarından da Sarısu mansabına, Sır-Derya'nın orta kısmına ve Karatav eteklerine göç etmişlerdir. XI. yüzyılın ikinci yarısında, genel olarak Sır-Derya vadisine "Oğuz Ülkesi" ismi verilmiştir.³⁷

Oğuzların X. yüzyılda ve XI. yüzyılın başında yaşadıkları bölgeyi belirleme sorunu tarih çalışmalarında yankısını bulmuştur. Özellikle V. V. Grigoryev,³⁸ V. V. Bartold,³⁹ A. Yu. Yakubovskiy⁴⁰ ve A. A. Roslyakov,⁴¹ Selçuklu devletinin kuruluşuna kadar Oğuzların Sır-Derya'nın orta kısımlarında, Hazar ve Aral civarında ve Batı'da İdil bölgesinde yaşadıklarını belirtmişlerdir. Oğuzlar, Gürgen nehri ağzından günümüz Çimkent'ine kadar Halifelik eyaletine komşu olmuşlardır. V. V. Bartold, X. Yüzyıla ait Arapça yazılı kaynaklarda, Türkmenlerin hükümdarlarıyla birlikte İsficab bölgesinde yaşadıklarından, Oğuz hükümdarının ikametgâhının da Yarkent'te ve Sır-Derya mansabında olduğundan bahsedildiğini vurgulamaktadır.⁴² Oğuzlar XI. yüzyılın ilk yarısında, Kıpçaklar tarafından kovulacakları yer olan, günümüz Kazakistan'ının bozkır bölgelerine de göç etmişlerdir.

Ortaçağ Oğuzlarının yaşadıkları yer ile ilgili araştırmalar arasında S. P. Tolstov'un çalışmaları mühim bir rol oynar. Yazar, tarihi-arkeolojik verilere dayanarak Sır-Derya deltasındaki ve Aral'ın doğusundaki Oğuz yurdunun karakterini tespit etmeye çalışmış, X-XI. yüzyıllardaki Oğuz şehirlerinin bazılarının yerine dair kendi yorumunu sunmuştur.⁴³ S. P. Tolstov'un rehberlik ettiği Harezmi arkeolojik-etnografik kazılarında, bilim adamlarının son zamanlarda Sır-Derya'daki Oğuz kültürüyle ilişkilendirdiği bir dizi yeni arkeolojik eser keşfedilmiştir.⁴⁴ Oğuz boyları S. P. Tolstov'a göre X. Yüzyılda, güneydoğuda Taraz ve Şaş (Günümüz Taşkent vahası) bölgeleriyle sınırdas olmuşlar; güneyde Kuvan Derya, kuzeyde Sarısu, Şalkar ve İrgiz havzalarında

³⁷ T. Banguoğlu, *Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine*, s. 4-12.

³⁸ V. V. Grigoryev, "Ob arabskom puteşestvennike X veka Abu Dolefe i stranstvovanii ego po Sredney Azii", *JMNP*, ç. CLXIII, No. 9, 1872.

³⁹ V. V. Bartold, "Oçerk istorii turkmenskogo naroda", *Soçineniya*, t. II, ç. 1, M., 1963.

⁴⁰ A. Yu. Yakubovskiy, "Voprosi etnogeneza turkmen v VIII-X vv.", *SE*, 1947, No. 3.

⁴¹ A. A. Roslyakov, *Kratkiy oçerk istorii Turkmenstana (po prisoyedineniya k Rossii)*, Aşhbad 1956.

⁴² V. V. Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*, s. 560.

⁴³ S. P. Tolstov, *Goroda guzov*; aynı yazar, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii*.

⁴⁴ S. P. Tolstov, *Priaralskiye skifi i Horezm*, M., 1960; aynı yazar, "İstoriya osvoyeniya drevney delti Sır-Dari. (Po materialam Horezmskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii)", *Tezisi dokladov na zasedaniyah, posvyaşennuh itogam polevih issledovaniy v 1960 g.*, M. 1961.

yaşamışlar; kuzeybatıda Ural eteklerine, kuzeyde Hazarların İdil'deki topraklarına ulaşmışlar; güneybatıda ise Üstyurt'un büyük bir kısmında meskûn olmuşlardır. S. P. Tolstov, İdrisi'nin tasvir ettiği Oğuz ülkesinin kuzeyde Aral Gölü, doğuda Şaş bölgesi ve kuzeydoğuda Mughalzhar Tepeleri arasında yer almış olabileceğine inanmaktadır.

Oğuz boylarının IX-X. yüzyıllardaki konumlarının neresi olduğu sorunu, çözülmemiş birçok sorunu da barındırır. Mevcut tarihi coğrafya literatüründe Polovets-Kıpçak göçleri ve Selçuklu devletinin kuruluşundan önceki Oğuz yerleşimleri için hatalı bir biçimde oldukça geniş bir aralık belirlenmiştir. Birçok tarihçi yanlış bir şekilde Oğuz yurdunu İdrisi'nin eserinde verdiği bilgiler temelinde konumlandırmaktadır. "Nüzhetü'l-Müştak"ın daha derin bir tahlili, Oğuz göçlerinin X. yüzyılda Balkaş bölgesinden Ural'ın güneyine dek yayıldıklarını göstermektedir.⁴⁵ X. yüzyılda Oğuzların konumunun Sarısu havzası ve Ulutav eteklerinde olduğu çok tartışmalı bir konudur. Görünüşe göre oraya Oğuzların Kimeklerle bağlantılı küçük bir bölümü yaz mevsiminde göç ediyordu. Günümüz Kazakistan bozkır kuşağında yapılan arkeolojik kazılar IX-XIII. yüzyıllara ait Kimek-Kıpçak eserlerini ortaya çıkarmıştır.⁴⁶

Oğuz tarihinin sorunları arasında, Oğuzların IX-XI. yüzyıllardaki iktisadî ve toplumsal düzeni büyük bir öneme sahiptir. Yabancı doğubilimciler Oğuzların sosyo-ekonomik tarihleri üzerinde çok az durmaktadırlar.⁴⁷ Bu sorunun bilimsel çözümü ilk olarak Sovyet tarih yazıcılığında yankı bulmuştur. Sovyet tarihçileri (V. A. Gordlevskiy, A. Y. Yakubovskiy, A. A. Roslyakov) IX-XI. yüzyıllarda Oğuzların başlıca geçim tarzının göçebe türü büyükbaş hayvan yetiştiriciliği olduğunu belirtmektedirler. S. P. Tolstov, Sır-Derya ve Aral bölgesinde var olan Oğuz iktisadî yapısının karmaşıklığını vurgular. Oğuzlar büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, tarım, balıkçılık, zanaatkârlık ve ticaret ile uğraşmışlardır. V. V. Bartold'un ve A. Y. Yakubovskiy'in düşüncesinin aksine S. P. Tolstov, X. yüzyılın

⁴⁵ Bu metne dair incelemenin sonuçları şu çalışmamızda yer almaktadır: *Oçerki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii v IX-XIII vv.*, Aşhabad 1969.

⁴⁶ A. H. Margulan, "Otçet o rabote Tsentralno-Kazahstankoy arheologičeskoj ekspeditsii", *İAN KazSSR*, 1947, No. 6; aynı yazar, "Arhitekturniye pamyatniki rayona rek Kengir i Sarısu", *KSİİMK*, 1949, vıp. XXVIII; aynı yazar, "K izuçeniyu pamyatnikov rayona Sarısu i Ulutau", *VAN KazSSR*, 1948, No. 2; aynı yazar, "Tretiy sezon arheologičeskoj raboti v Tsentralnom Kazahstane", *İAN KazSSR*, seriya arheologii, 1951, vıp. 3.

⁴⁷ Bazı Türk tarihçilerinin çalışmaları, Oğuz boylarının sosyo-ekonomik yapısının XI. yüzyılda doğuda boyun eğdirdikleri halklardan daha üst düzeyde olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu yanlış bakış açısının bir benzeri A. S. Tveritina'nın "Falsifikatsiya istorii srednevekovoy Turtsii v kemalistskoj istoriografii" (*Vizantiyskiy vremennik*, 1953, t. VII) adlı eserinde de ifade edilmiştir.

başında ve XI. yüzyılda Oğuzların, Sır-Derya'daki şehirli nüfusun baskın kitlesi olduklarına inanmaktadır.⁴⁸

Oğuz toplumu, Sovyet tarihçilerinin belirttiği gibi şekil olarak kabile, içerik olarak da sınıflı bir yapıya sahipti. V. A. Gordlevskiy, Oğuzların X. yüzyılda giderek artan toplumsal farklılaşmasını gösteren ilk isimlerden biridir.⁴⁹ A. Y. Yakubovskiy, X-XI. yüzyıllarda Oğuzların sınıflı toplumun gelişim aşamalarının erken safhalarında olduklarını belirtmektedir. Oğuzlar arasında çok sayıda çiftlik hayvanına sahip göçebe soylular göze çarpmaktadır.⁵⁰ A. A. Roslyakov, Oğuz aristokrasisinin zamanla büyük otlakları ve su kaynaklarını kontrol etme hakkını zorla elde ettiğine dikkat çeker.⁵¹

Sovyet tarihçileri, araştırılan dönemde Oğuzların toplumsal düzeninin nasıl olduğu sorusunun çözümü hususunda büyük katkılar sağlamışlardır. Ancak, özetlenen literatürde Oğuzlarda sınıf çatışmasının oluşum şekli ve özellikleri hakkında yeterince açıklama yapılmamıştır. Bununla beraber maalesef Sovyet tarih yazıcılığında feodal kurumların gelişimine yeterince dikkat gösterilmediğini belirtmeliyim. Ayrıca Ortaçağ kaynaklarında tarihçilerin dikkatinden kaçan çok ilginç olgular vardır. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lugatı't-Türk"ün bile gerçekten kullanılmadığını belirtmek yeterlidir. Daha sonraki döneme ait sözlükler ile XII-XIII. yüzyıllarda Oğuzların iktisadi ve toplumsal yapısındaki değişimleri ele almamız konusunda katkı sağlayan diğer kaynaklar araştırmalarda hakkıyla kullanılmamıştır.

Orta Asya Oğuz boylarının tarihsel kaderlerinde Sır-Derya Yabgu Devleti'nin kuruluşu önemli bir rol oynamıştır. Ancak yerli ve yabancı tarih yazıcılığında bu alanda çok az eser kaleme alınmıştır.

Sorunun çözümünde Ortaçağ Oğuzlarının devletleşmiş olma durumunun Sovyet tarihçilerine büyük yardımı olmuştur. V. V. Bartold, X. yüzyılda Oğuzların, siyasi merkezi Sır-Derya mansabında olan ilkel bir devlete sahip olduklarına dikkat çeken ilk isimlerden biridir. Oğuzlarda devlet oluşumunu Batı Türk Kağanlığı'nın çöküşüne bağlar.⁵² V. V. Bartold, Oğuz hükümdarının kışlağının Yengi-kent'te olduğunu da belirtmiştir. Ancak Oğuz hükümdarının iktidarı yeterince sağlam değildi.⁵³

⁴⁸ S. P. Tolstov, *Goroda guzov*, s. 55; aynı yazar, *Po sledam drevehorezmiyskoy tsivilizatsii*, s. 246-248.

⁴⁹ V. A. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Seldjukidov Maloy Azii*, M.-L., 1941, s. 43 ve devamı.

⁵⁰ *Oçerki iz istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv.*, Aşhabad 1954, s. 39 ve devamı.

⁵¹ A. A. Roslyakov, *Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana*, s. 67, 68.

⁵² V. V. Bartold, "Turkestan v epohu mongolskogo naşestviya", *Soçineniya*, t. I, M., 1963, s. 259.

⁵³ V. V. Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*, s. 560, 563.

Ortaçağ'da Oğuzların devletleşmesi sorunu S. P. Tolstov ve A. A. Roslyakov'un çalışmalarında da incelenmiştir. S. P. Tolstov, Oğuzların kendi "barbar" devletlerini X. yüzyılda kurduklarını düşünmektedir. Oğuz devleti VIII. yüzyılda parçalanan Batı Türk Kağanlığı'nın parçalarından biriydi. Oğuz boylarının siyasi olarak birleşme sürecinde, içerideki sosyo-ekonomik unsurlar önemli rol oynamıştı. Ürünleri mevcut ihtiyacı aşan büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin gelişimi, bozkır aristokrasisinin oluşumunu tetiklemişti. Oğuz göçebe soyluları, sıradan çobanlar ile Sır-Derya şehirlerindeki yerleşik nüfus üzerinde güç sahibi olmuşlardı.⁵⁴

A. A. Roslyakov, Oğuzların X. yüzyılda "erken feodal" bir devlet altında birleştiklerine inanmaktadır. Sır-Derya Yabguluğu, köleler ve özgür toplum üzerinde baskı oluşturmak amacıyla, feodal-kabileci Oğuz soylularının siyasi bir örgütlenmesi şeklinde ortaya çıkmıştı.⁵⁵

O. Pritsak'ın Sır-Derya Yabguluğu'nun çöküşünde pay sahibi olan dış politika unsurlarını genel hatlarıyla araştıran makalesi, Orta Asya Oğuz boylarının devletleşmesi sorununa tahsis edilmiştir. O. Pritsak bu devletin kuruluşunu Batı Türk Kağanlığı'nın çöküşüne bağlamaktadır. Oğuzların 766 yılı civarında Sır-Derya vadisini ele geçirdikleri tahmininde bulunmuştur.⁵⁶

Tarihsel literatürde Oğuzların kendi devletleri olmadığı yönünde diğer bir bakış açısı da vardır. Bunun bir örneği; Sır-Derya Yabguluğu'nun Oğuz boyları üzerine gerçek bir hâkimiyeti olmadığını varsayan A. Yu. Yakubovskiy'in yaklaşımıdır. X. yüzyılda istikrarsız Oğuz topluluklarının ayırt edici özelliği, boylar arasındaki çatışmalardır. A. Yu. Yakubovskiy, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar, Oğuzların siyasi örgütlenme biçiminin kabile özyönetimi olduğuna inanmaktadır.⁵⁷

Gördüğümüz üzere çağdaş tarih yazıcılığında, Orta Asya Oğuz boylarının devletleşmesi sorununun çözümüne dair iki farklı yaklaşım vardır. Birkaç araştırmacı Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar Oğuzların bir devlete sahip olduklarını reddetmektedir. Tarihçilerin çoğu ise merkezi Sır-Derya mansabı olan bir Oğuz devletinin varlığını kabul eder. Olumsuz bakış açısına sahip olanlar Oğuzlarda X. yüzyıl ile XI. yüzyılın başında "Han" yahut "Kağan" gibi yüce bir makamın olmadığını belirtmektedirler. Bu ifadeler belirleyici bir argüman niteliğine sahip değildir. Türk hükümdarları Ortaçağ'da farklı unvanlar

⁵⁴ S. P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii*, s. 243 ve devamı.

⁵⁵ A. Roslyakov, *Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana*, s. 70, 71.

⁵⁶ O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des oğuzischen Yabğu*, s. 397-410.

⁵⁷ *Oçerki iz istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana*, s. 65, 66.

ve payeler taşımışlardır. Unvanların dereceleri yalnızca hiyerarşik bir sistemin gelişimini göstermektedir. X. yüzyılda Oğuzlarda boy beyleri ve boylar arasında şiddetli çatışmaların olduğu görüşünü savunanların kanıt ve bulgularını kabul etmek güçtür. Göçebe devletlerdeki büyük ve etkili boyların asilzadeligi, her yerde önemli bir rol oynamıştır. Büyükbaş hayvan yetiştirme yöntemi bozkırlarda sık sık çatışmalara yol açmıştır. Bundan dolayı göçerlerin göçebe ve savaşçı kurumları istikrarlıdır ve devlet teşkilatlanmasının erken bir biçiminde birleşmelerinin ardından da devam etmiştir.

VIII. yüzyılda Batı Türk Kağanlığı'nın çöküşünün hemen ardından Aral ve Kuzey Hazar bölgelerinde bir Oğuz devletinin oluşumu tezinin tartışmalı doğasını da göstermek gerekir. Dönemin kaynaklarında Orta Asya Oğuz boylarının tarihindeki bu çok önemli olayın tarihini tam olarak belirlememize imkân sağlayacak kadar bilgi bulunmamaktadır. Oğuz Yabguluğu'nun kuruluşu ile ilgili az çok güvenilir nitelikteki ilk kaynaklar IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başına aittir. En parlak dönemini bu sınırlarda yaşayan Sır-Derya Oğuz devletinin VIII. yüzyılın ikinci yarısında var olması pek mümkün değildir. Başkenti Yengi-Kent olan bir devletin oluşumu muhtemelen IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başına tekabül etmektedir.

Orta Asya Oğuzlarının, IX. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın ilk yarısında bir devlete sahip oldukları kabul ederken, siyasi örgütlemelerinin ilkel niteliğinin de altını çizmek gerekir. Sır-Derya Yabgu devleti tek parça değildi. Oğuz hükümdarlarının Yengi-Kent'teki iktidarları oldukça zayıftı ve soylular kurulu tarafından sınırlandırılmıştı. Güçlü toprak ve boy teşkilatlarının liderleri siyasette büyük rol oynamışlardı. X. yüzyılda Oğuz boyları arasında halk meclisinin dönüştürülmüş kalıntıları varlığını sürdürüyordu. Ancak ataerkil-feodal bağların daha ileri gelişim aşamasında, askeri demokrasinin kurumları zamanla hükmünü ve değerini yitirmişti.

X-XI. yüzyıl Oğuz tarihinin sorunlarının geniş çerçevesinde Selçukluların teşekkülü önemli bir yer tutar.

Yabancı ve Sovyet tarih yazıcılığında ilk Selçukluların şeceresine ve Selçuklu topluluğunun oluşumuna dair farklı görüşler vardır. Ortaçağ tarihçileri arasında, başında Selçuklu hanedanının bulunduğu topluluğun kökenine dair birkaç teori dolaşmaktadır.

Bazı tarihçiler Selçuklu topluluğunun Moğol Salciut boyundan geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bu bakış açısını savunanlar E. Blochet⁵⁸ ve N. Asım gibi bazı

⁵⁸ E. Blochet, *Introduction a l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din*, Leyden-London 1910, s. 303.

yabancı tarihçilerdir. N. Asım'a göre Selçuklular, Hıristiyan inancını benimseyen Kereyitlerin yahut Naymanların soyundan gelmektedir. Hanedanın kurucusu, Orta Asya'daki Türk-Moğol yöneticilerden birinin hizmetinde bulunan Selçuk'tu [Salcik, Salçık]. Selçuklu boylarının Batı Türkistan'a [Srednyaya Aziya] göçleri bilim insanlarınca X. yüzyıla tarihlenmektedir.⁵⁹ N. Asım, Selçuk'un, beyleri ile geçinemeyerek, boy mensupları ile Maverainnehir'e gittiğini ileri sürer. Selçuk ve onun "Kazaklar"ı 962'de Cend'i ele geçirmişler ve İslamiyet'i kabul etmişlerdir.⁶⁰

Z. V. Togan⁶¹ ve D. M. Dunlop⁶² tarafından Selçuklu topluluğunun şeceresiyle ilgili tamamen farklı bir görüş savunulmaktadır. Onlara göre Selçuklu topluluğu, Hazar Türklerinden gelmiştir.⁶³ Bu topluluğun başındaki hanedan Oğuz boylarından birine mensuptur. İlk Selçuklular, Hazar Kağanlığı'nın "temsilcisi" olan Oğuz Yabguluğu'nun hizmetinde bulunmuşlardır. X. yüzyılın sonunda Oğuz-Selçuklu boyları Sır-Derya'ya göç etmişler ve kendi bağımsız iktidarlarını tesis etmişlerdir.⁶⁴

Yabancı tarihçiler erken dönem Selçuklu topluluğunun tarihi hakkında farklı bir bakış açısını ifade etmişlerdir. Örneğin G. Weil, Selçuklu hanedanının kurucusunun başlarda Baygu adındaki bir Kırgız beyinin hizmetinde olduğunu düşünmektedir. Daha sonra Selçuk, Baygu ile anlaşamamış ve kabilesiyle birlikte Maverainnehir'e göç etmiştir.⁶⁵ Selçukluların "Kırgız" bozkırlarından geldiklerini varsayan C. Brockelmann da benzer bir bakış açısını savunmaktadır.⁶⁶

Çağdaş Batı Avrupa tarih yazıcılığında, ilk Selçuklularla ilgili en kapsamlı çalışmalar C. Cahen'e aittir. Fransız tarihçi, Selçukluların teşekkülü sorunu için

⁵⁹ Metinde "Srednyaya Aziya" olarak geçen kullanımın karşılığı tam olarak Orta Asya değil, Sovyet Orta Asya'sıdır. Günümüzde büyük ölçüde Batı Türkistan'a karşılık gelmektedir. Bu nedenle Batı Türkistan olarak çevrilmiştir. [Ç. N.]

⁶⁰ N. Asım, *Türk Tarihi*, İstanbul 1316, s. 244-245.

⁶¹ A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.

⁶² D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954 (Princeton Oriental Series, vol. 16), s. 258-259.

⁶³ Z. V. Togan bu topluluğu, tercümesini yaptığı İbn Fadlan'ın Arapça metninin giriş kısmında bu şekilde adlandırır. Ancak *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı çalışmasında "Hazar Oğuzları" kavramını kullanır. Ona göre bu topluluk, son olarak Arap denizi ile Hazar denizi arasına ve Ural Dağları'nın güneyindeki bir bölgeye yerleşmişlerdir.

⁶⁴ A. Z. V. Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 26-28; aynı yazar, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 174-176.

⁶⁵ G. Weil, *Geschichte der islamischen Völker von Muhammed bis zu Zeit des Sultan Selim*, Stuttgart 1866, s. 266.

⁶⁶ C. Brockelmann, *History of Islamic Peoples*, London 1949, s. 171.

XI. yüzyıla ait mühim bir kaynak olan “Melikname”ye dikkat çekmektedir.⁶⁷ Selçuklu topluluğunun “Hazarlardan” geldiği teorisini savunanlar, görüşlerini “Melikname”ye dayandırmaktadırlar. Ancak bu kaynağı inceleyen C. Cahen tamamen farklı bir sonuca varmıştır. C. Cahen, “Melikname”nin farklı nüshalarında ilk Selçukluların metbusu olarak bahsedilen “Hazar Kağanı”nın, tarihî Hazarların büyük hükümdarı olarak anlaşılması gerektiğini vurgular. Bu kaynakta geçtiği şekliyle “Hazar” kavramı, belirli bir etnik manaya sahip değildir.

Selçuklu topluluğunun teşekkülü sorunu Sovyet tarihçilerin eserlerinde de yankısını bulmuştur. Bu topluluğun erken dönem tarihine dair sorunlar V. V. Bartold, A. Yu. Yakubovskiy, B. N. Zahoder, S. P. Tolstov ve A. A. Roslyakov’un çalışmalarında ele alınmıştır.⁶⁸ Onlara göre Selçuklular Sır-Derya mansabında yaşayan Oğuzlardan gelmişlerdir. X. yüzyılda güneye göç etmişler ve XI. yüzyılda Amu Derya’yı geçerek Horasan’a ulaşmışlardır. Selçuklu göçlerine, Oğuz soylularının otlaklarını ve ekili arazilerini genişletme ihtiyaçları ve de X. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın başında Selçukluların içinde bulunduğu zorlu siyasi ortam sebep olmuştur.

Özetlenen tarihi literatürde Selçuklu topluluğunun teşekkülüne dair farklı görüşler vardır. Çok farklı tezler, erken dönem Selçuklu göçleri meselesinde de ihtilaflıdır. Tarihçiler arasında, örneğin Cend civarında ve Zerefşan vadisinde Selçuklu yerleşimlerinin başlangıcı hakkında hala devam eden tartışmalar vardır.⁶⁹

Mevcut tarihî literatürde Selçuklu topluluğunun teşekkülüne yönelik bakış açılarında kanıtların tüm karmaşıklığı hesaba katılmamaktadır. Bazı araştırmacılar, bilhassa da Z. V. Togan, kendi mefhumlarını geliştirerek bir dizi zorlama kanıtı dayanmaktadır. Örneğin Z. V. Togan, erken dönem Selçuklu yöneticilerinden biri olan Lokman’ı inanılmaz bir kolaylıkla İbn Fadlan’da, X. yüzyıldaki bir Oğuz şefi olarak geçen Katan’a çeviriverir.

⁶⁷ C. Cahen, “Le Malik-nameh et l’histoire des origines Seldjucides”, *Oriens*, 1949, vol. II, s. 31-65.

⁶⁸ V. V. Bartold, *Oçerk istorii turkmenskogo naroda*, s. 556-573; A. Yu. Yakubovskiy, “Seldjukskoye dvijeniye i turkmeni v XI veke.”, *İAN SSSR, OON*, 1934, No. 4, s. 921-946; B. N. Zahoder, *İstoriya vostoçnogo srednevekovya*, M., 1949, s. 90, 91; S. P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii*, s. 270, 271; aynı yazar, *Goroda guzov*, s. 88-91; A. A. Roslyakov, “Perviye Seldjukidi”, *İzv. Turkm. FAN SSSR*, 1951, No. 3, s. 38-42.

⁶⁹ Bkz. İ. Kafesoğlu, “Selçuklu Tarihinin Meseleleri”, *TTKB*, 1955, XIX; M. A. Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle”, *TTKB*, 1953, XVIII; C. Cahen, “A propos de quelques articles du Köprülü Armağanı”, *JA*, 1954, t. CCXLII.

Selçuklu topluluğunun “Hazar” Türklerinden geldiği görüşü gerçek tarihsel veriler tarafından desteklenmemektedir. V. İ. Artamonov, XII. yüzyıldan sonraki kaynaklarda Hazarların büyük hükümdarı anlamında bir Yabgu kelimesinin olmamasının, bu görüşün aksini ifade ettiğini belirtir.⁷⁰

Selçukluların Moğollardan geldiği görüşü de ikna edici olmayıp asılsız görünmektedir. Bu teorinin destekçileri, ilk Selçukluların beyi olan Baygu’nun, Salciutların efsanevi atası Bugu ile aynı olduğunu kanıtlamaya çalışarak aşırılığa kaçmaktadırlar.⁷¹

Selçuklu topluluğunun Sır-Derya mansabı ile Aral bölgesindeki Oğuz boylarından geldikleri fikrine katılmak da zordur. Ortaçağ kaynaklarında Selçukluların, başlarda günümüzün Güney Kazakistan bölgesinde yaşadıklarına dair bilgiler vardır. Bu bağlamda, Selçukluların Karaçuk ve Sugnak civarından geldiklerini belirten Getum’un seyahatnamesi dikkat çeker.⁷² M. Brosset’in belirttiği gibi bu eserde bahsi geçen Karaçuk’a, Sır-Derya Karatav adı verilmektedir. Gerçekten XI. yüzyılda dahi Sır-Derya’nın kuzeyindeki dağlar ve Farab civarındaki “Oğuz şehirleri”, Karaçuk olarak adlandırılmıştır.⁷³ Görünüşe göre Selçuklu topluluklarının beşiği Sır-Derya’nın orta kısmı ile mansabıydı. Semerkand ve Buhara Türkmenlerinin tarihi efsaneleri de bu yaklaşımı desteklemektedir. Bu Türkmenler hiçbir zaman Selçuklu topluluğuna dahil olmayarak X. yüzyıl ile XI. yüzyılın başında Buhara-Nur’a yerleşmişlerdir. Kendi efsanelerine göre Güney Kazakistan’dan, Sır-Derya’nın orta bölümünden gelmişlerdir. Bu Türkmenler, günümüzdeki Türkistan şehri civarını kendi vatanları olarak göstermektedirler. Türkmen halklarının ataları, kendi deyimleriyle Türkistan’dan, Buhara-Nur vasıtasıyla Hazar’ın ötesindeki bozkırlara varmışlardır.⁷⁴ Tüm bunlar, Selçuklu boylarının Sır-Derya’nın orta kısmında olduklarına inanmamız için sebepler sunmaktadır.

Yukarıda ele alınan meseleler, elbette Orta Asya Oğuz boylarının bütün tarihlerini kapsamamaktadır. Bu tebliğde yalnızca bazı tartışmalı sorunları ve bilimsel olarak önem arz eden çözümleri gözden geçirmeye çalıştık.

⁷⁰ M. İ. Artamonov, *İstoriya hazar*, L., 1962, s. 420.

⁷¹ N. Asım, *Türk Tarihi*, s. 244-245.

⁷² *Deux historiens arméniens Kiracos de Gantzac, XIII-e s., Histoire d’Arménie; Oukhtanes d’Ourha, X-e s., Histoire en trois parties*, trad. par M. Brosset, St-Pbg., 1870, s. 178-179.

⁷³ Mahmud Kaşgari, *Divan Lugat at-Turk*, İstanbul 1914, t. 1, s. 28 (harita), 404.

⁷⁴ V. G. Moşkova, “Turkmeni Samarkandskoy i Buharskoy oblastey”, *Byull. AN UzSSR*, 1945, No. 4.